

Marta Kupczewska

Wydział Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-7168-4927

DOI: [doi.org/ 10.60513/xzz3-v929](https://doi.org/10.60513/xzz3-v929)

Wpływ doświadczeń życiowych Samuela Pisara

**na jego wizję dyplomacji i stosunków
międzynarodowych w okresie zimnej wojny**

*„Nie zapominaj, że najważniejszą rzeczą,
która w tobie żyje, jest twoja przeszłość”¹.*

27 lipca 2025 r. minęła 10. rocznica śmierci Samuela Pisara, wybitnego prawnika, obrońcy praw człowieka, działacza społecznego, doradcy politycznego i dyplomaty. Posiadający żydowskie pochodzenie Samuel Pisar należał do nielicznego pokolenia ocalonych, którego dzieciństwo przebiegło w czasach Zagłady. Tragiczne wojenne doświadczenia nadały jego życiu misję zapobieżenia powtórzeniu się nieszczyć totalitaryzmu. Należał do grona intelektualistów XX w., których indywidualne przeżycia w sposób szczególnie wpłynęły nie tylko na ich postawy i system wartości, lecz także na sposób formułowania propozycji politycznych. W przypadku Samuela Pisara osobiste doświadczenie Zagłady i powojennej kariery prawniczo-dyplomatycznej stało się podstawą jego refleksji nad relacjami międzynarodowymi epoki zimnej wojny. Posiadając polskie i amerykańskie obywatelstwo przynależał do świata symbolicznie umieszczonego gdzieś pomiędzy Wschodem a Zachodem. Od premiera Szwecji Olofa Palme’go otrzymał przydomek „człowieka postnarodowego”, bowiem problemy, którymi się zajmował, wykraczały poza granice państw i ideologie. Jako obywatel świata poznał najważniejsze postacie związane z międzynarodową polityką okresu zimnowojennego, niejednokrotnie dzieląc się z nimi swą wiedzą i doświadczeniem. Samuel Pisar niezmiennie pozostaje jednym z największych i niepodważalnych autorytetów moralnych naszych czasów.

Dzieciństwo w cieniu Zagłady

Urodzony 18 marca 1929 r. w Białymstoku, Samuel Pisar pochodził z zamożnej rodziny żydowskiej. Białystok był dla Pisarów rodzinnym gniazdem od pokoleń. Rodzice Samuela posiadali tu liczne nieruchomości, w tym dużą halę wynajmowaną na różne publiczne wydarzenia oraz pierwszą w mieście firmę taksówkarską. W domu mówiło się w wielu językach, oprócz polskiego i jidysz używano także angielskiego, rosyjskiego i francuskiego. Silnie związany z Polską Dawid Pisar, ojciec Samuela, wykazywał niechęć do emigracji, chociaż jeszcze przed wybuchem wojny były ku temu realne możliwości. Dwaj bracia matki Samuela, Helainy (z domu Suchowolskiej), Nachman i Lazar – ten ostatni po zakończeniu studiów we Francji –

¹ S. Pisar, *Z krwi i nadziei*, Białystok 2023, s. 356.

wyemigrowali do Australii w II poł. lat 30. Pisarów gotowi byli przyjąć także liczni krewni z dwóch stron rodziny, którzy wyjechali do Ameryki w czasie wcześniejszych fal emigracji².

Samuel Pisar miał 10 lat, gdy hitlerowskie Niemcy i Związek Sowiecki zaatakowały Polskę. Jego ojciec podczas kampanii wrześniowej służył w Wojsku Polskim. Z uwagi na znajomość mechaniki samochodowej Dawid Pisar został powołany do sztabu generalnego. Po kapitulacji powierzono mu zadanie przewiezienia kilku wysokich stopniem wojskowych przez granicę z Litwą. Za swe zasługi otrzymał Krzyż Walecznych, odznaczenie nadawane za czyny męstwa i odwagi dokonane w czasie wojny. Pomimo spotykających ich zagrożeń związanych z okupacją sowiecką, rodzina Pisarów niezmiennie mieszkała w swoim białostockim domu rodzinnym w kamiennicy przy ul. Dąbrowskiego 20. Gdy nastąpiła okupacja niemiecka, dwunastoletni Mula, jak go nazywano, wraz z ośmioletnią siostrą Friedą i rodzicami musieli przenieść się do getta. Miało to miejsce w ostatnich dniach lipca 1941 r., gdyż 1 sierpnia getto zostało ostatecznie zamknięte. Rodzina otrzymała przydział w domu przy ul. Czystej. Wraz z nimi zamieszkała matka Helaina i jej najmłodszy brat Memel – oboje zginęli w jednej z wielu organizowanych wówczas w getcie łapanek³.

Na początku 1943 r. zaginął Dawid Pisar. Podczas okupacji niemieckiej pracował w przedsiębiorstwie wodociągowym Kurta Ringermutha. Siedziba firmy mieściła się przy ul. Lipowej i sąsiadowała w gettem, skąd Dawid Pisar codziennie wychodził poza jego bramę. Zajmował się samochodami niemieckiego właściciela, które wykorzystywano także w celu przemytu broni do białostockiego getta oraz wywozu z niego żydowskich dzieci szukających ocalenia u chłopskich rodzin na wsi. Został aresztowany w związku z akcją ratowania grupy Żydów z likwidowanego getta w Wołkowysku. 11 stycznia 1943 r. osadzono go w białostockim więzieniu przy ul. Kopernika 21, w którym przebywał na pewno jeszcze 15 lutego 1943 r. Dokładna data i szczegóły dotyczące okoliczności śmierci nie są znane. Jeśli Dawid Pisar przeżył brutalne traktowanie przez Gestapo, to można wnioskować, że rozstrzelany został wraz z grupą innych więźniów w którymś z okolicznych miejsc straceń. Być może, jak chce Samuel Pisar, w położonym wówczas kilka kilometrów za miastem lesie Pietrasze⁴.

Po śmierci ojca czternastoletni Samuel Pisar został głównym żywicielem trzyposobowej rodziny. Pracował w zakładzie ślusarskim, za co otrzymywał kupony na racjonowaną żywność. Wkrótce jednak i to chwiejne poczucie bezpieczeństwa uległo całkowitemu załamaniu wobec decyzji o likwidacji białostockiego getta. W nocy z 15 na

² S. Pisar, *op. cit.*, s. 28–29, 143.

³ Pierwsze ogłoszenie o konieczności przeniesienia się wszystkich żydowskich mieszkańców miasta pojawiło się 26 lipca 1941 r. Niemieckie władze okupacyjne wyznaczyły Żydom pięć dni na przeprowadzkę. S. Pisar, *op. cit.*, s. 35–42.

⁴ W wykazie więźniów Gestapo figuruje jako Dawid Pissar, zarejestrowany do sprawy numer 53/43. IPN Bi 033/38, k. 72, 188: Wykaz więźniów Gestapo osadzonych w Białymstoku, stan na 15 lutego 1943 r. (Liste Gestapogefangenen am 15.02.1943); IPN Bi 1/1836: Wspomnienia Heleny Bachner *Moje przeżycia w czasie okupacji hitlerowskiej*.

16 sierpnia 1943 r. oddziały niemieckie otoczyły dzielnicę żydowską kordonem wojska i policji, a 20 sierpnia getto białostockie przestało istnieć. O dalszym losie Samuela Pisara zdecydowały spodnie z długimi nogawkami, które kazała mu założyć matka. Z ich powodu w czasie selekcji oddzielony został od kobiet oraz dzieci i zaliczony do grupy mężczyzn. Matkę i siostrę Samuela wysłano pociągiem śmierci do Treblinki, a jego samego wraz z innymi mężczyznami do obozu na Majdanku⁵. Żeby przeżyć pobyty w kolejnych obozach koncentracyjnych, musiał udawać starszego, niż był w rzeczywistości, stąd w zachowanej dokumentacji obozowej w rubrykach dotyczących daty jego urodzenia widnieje rok 1925.

Osamotniony Samuel Pisar stanął twarzą w twarz z okrucieństwem obozów. Z Majdanka przeniesiony został do obozu pracy w Bliżynie, a stamtąd kolejno do Auschwitz–Birkenau (Auschwitz II), Sachsenhausen, Kaufering (pierwsze osadzenie z 17 listopada 1944 r.), Dachau i Leonberg. Ostatnim miejscem internowania było Kaufering (drugie osadzenie), skąd w czasie ewakuacji więźniów z powrotem do Dachau udało mu się zbiec i został oswobodzony przez armię amerykańską⁶. Miał wówczas niespełna 16 lat, był jednym z najmłodszych więźniów obozów koncentracyjnych ocalałych z Zagłady. Swoje istnienie zawdzięczał wyjątkowej zdolności adaptacji.

Dorosłość w czasach zimnej wojny

Po wyzwoleniu Samuel Pisar spędził półtora roku w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec, w Landsbergu. Wraz z innymi ocalałymi towarzyszami jego obozowej niedoli, starszym od niego o rok przyjacielem z Białegostoku Beniaminem Benzionem Kaufmanem oraz poznanym w Auschwitz–Birkenau trzydziestoletnim Holendrem Nathanem Watermanem, zajmował się nielegalnym handlem. Został odnaleziony i przygarnięty przez ciotkę Barbarę, młodszą siostrę jego mamy, która jeszcze przed wojną rozpoczęła studia we Francji, oraz jej męża, dziennikarza Leo Sauvage'a. Zimą 1946 r. przybył wraz z Benem do Paryża. Pomimo zachwyty stolicą Francji, nie zabawił tu długo. Wkrótce wyjechał do krewnych do Australii. Po wydarzeniach, których doświadczył podczas wojny w Europie, kraj ten wydał mu się ostoją spokoju. Podjął naukę na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Melbourne, który ukończył uzyskując tytuł licencjata w 1953 r. Niespełna rok później przeniósł się do Stanów Zjednoczonych, gdzie na Uniwersytecie Harvarda uzyskał tytuł doktora prawa⁷.

5 S. Pisar, *op. cit.*, s. 42–45.

6 Nadano mu numer obozowy 127177. ITS Bad Arolsen Archives, <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/10245105?s=Pisar%20Samuel&t=2075246&p=0> [dostęp: 3 IV 2025]; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, <https://www.straty.pl/szukaj-osoby.php>, [dostęp: 3 IV 2025]; S. Pisar, *op. cit.*, s. 57–105.

7 *La renaissance d'un phoenix* [wywiad z Samuelem Pisarem przeprowadzony przez Stéphanie Bonvicini i opublikowany 17 VI 2014 r. w Radiofrance], <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/samuel-pisar-2-5-8953590> [dostęp: 4 IV 2025].

Wyzwoleni przez wojska amerykańskie więźniowie obozu koncentracyjnego w Dachau, 29 IV 1945, fot. ze zbiorów United States Holocaust Memorial Museum, domena publiczna

Na decyzję o podjęciu studiów prawniczych wpływ miały doświadczenia Samuela Pisara z czasów młodości. Jak sam uzasadniał: „(...) studiowanie prawa dawało pewniejszą odpowiedź na problemy emocjonalne, zrodzone z burzliwej egzystencji. Ponieważ żyłem w karbach najbardziej arbitralnych reżimów znanych człowiekowi, gdzie najmniejsze odstępstwo od zasad oznaczało natychmiastową zagładę, czułem głęboki szacunek dla praw człowieka, dla roszczeń jednostki wobec państwa i wolności, które gwarantuje sprawiedliwy proces prawny”⁸. To zaważyło również na jego późniejszych zawodowych wyborach oraz forsowanych przez niego koncepcjach w polityce międzynarodowej.

W II poł. 1950 r. Samuel Pisar pracował dla Organizacji Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku (odbywał staż u sekretarza generalnego Dana Hammarskjölda) oraz był doradcą w dziale prawnym UNESCO w Paryżu. W 1960 r. osiadł w Waszyngtonie, aby zostać członkiem zespołu do spraw zagranicznej polityki gospodarczej Johna F. Kennedy’ego. Był również doradcą Departamentu Stanu oraz Wspólnego Komitetu Ekonomicznego Kongresu. W czerwcu 1961 r. przyznano mu obywatelstwo amerykańskie na mocy specjalnego aktu Kongresu. Po zabójstwie prezydenta Kennedy’ego udał się do Paryża, aby w 1963 r. założyć tu międzynarodową kancelarię prawniczą oraz rozpocząć na Sorbonie pracę nad drugim doktoratem⁹. Jego życie stało się wahadłem między Stanami Zjednoczonymi a Francją. Doradzając rządowi, korporacjom, fundacjom oraz osobom prywatnym stał się znanym na całym świecie ekspertem od prawa międzynarodowego i transakcji finansowych. Był chętnie zapraszany na konferencje jako wykładowca i dzielił się swoją wiedzą na temat prawa, handlu i dyplomacji, przemawiał na Światowym Forum Ekonomicznym w Davos, w Międzynarodowym Funduszu Walutowym, Radzie ds. Stosunków Zagranicznych w Nowym Jorku i Parlamencie Europejskim. Jako ceniony prawnik został przyjacielem i doradcą prezydentów Francji François Mitteranda i Valéry’ego Giscarda d’Estaing. Pozostawał blisko prezydentów Stanów Zjednoczonych, w tym Baracka Obamy¹⁰.

Samuel Pisar był wieloletnim obrońcą wolności i praw człowieka, m.in. zajmował się sprawami uwolnienia greckiego kompozytora Mikisa Theodorakisa z reżimu w Grecji, w Związku Radzieckim zaś intelektualistów: naukowca Andrieja Sacharowa, pisarza Aleksandra Solżenicyna i innych dysydentów politycznych. W 1973 r. przewodniczył światowemu spotkaniu laureatów Nagrody Nobla w Paryżu, znajdując się jednocześnie na liście kandydatów do Pokojowej Nagrody Nobla. Jako członek zarządu różnych organizacji działających w interesie publicznym, od 1999 r. był powiernikiem waszyngtońskiego Instytutu Brookingsa (Bookings In-

⁸ S. Pisar, *op. cit.*, s. 159–160.

⁹ *Ibidem*, s. 176, 181, 202–203, 207, 211, 217–219; *Des horizons grands ouverts* [wywiad z Samuelem Pisarem przeprowadzony przez Stéphanie Bonvicini i opublikowany 18 VI 2014 r. w Radiofrance], <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/samuel-pisar-3-5-6112951> [dostęp: 4 IV 2025].

¹⁰ *Les grandes rencontres* [wywiad z Samuelem Pisarem przeprowadzony przez Stéphanie Bonvicini i opublikowany 19 VI 2014 r. w Radiofrance], <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/samuel-pisar-4-5-1410946> [dostęp: 4 IV 2025].

stitution), najstarszego i najbardziej prestiżowego amerykańskiego *think tanku*¹¹, współzałożycielem i przewodniczącym francuskiego oddziału Yad Vashem¹² oraz dyrektorem Fundacji Pamięci Shoah (La Fondation pour la Mémoire de la Shoah)¹³. Od 2012 r. był honorowym ambasadorem UNESCO oraz jego specjalnym wysłannikiem do spraw edukacji o Holokauście. W 2007 r. przewodniczył oficjalnej ceremonii obchodów Dnia Pamięci o Ofiarach Holokaustu i Bohaterstwie (inaczej Dnia Pamięci Holokaustu – Yom Ha-Szoa) w Paryżu¹⁴.

Samuel Pisar, który swój numer obozowy miał wytatuowany na ramieniu do końca życia, odznaczony został w październiku 1994 r. przez ówczesnego prezydenta Lecha Wałęsę Krzyżem Komandorskim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej. W marcu 1995 r. królowa Elżbieta mianowała go Oficerem Orderu Australii „za zasługi w stosunkach międzynarodowych i prawach człowieka”. Natomiast wśród jego licznych francuskich wyróżnień w 2012 r. prezydent Nicolas Sarkozy nadał mu odznaczenie Wielkiego Oficera Legii Honorowej¹⁵.

Był dwukrotnie żonaty. Z pierwszego małżeństwa z Normą Pisar miał dwie córki – Helainę i Alexandrę. Z drugiego małżeństwa z Judith urodziła się jego trzecia córka Leah, która pracowała w Białym Domu dla Billa Clintona. Jego pasierb, Antony Blinken, rozpoczynał karierę w Departamencie Stanu również w czasie prezydentury Billa Clintona, następnie pełnił funkcję doradcy do spraw bezpieczeństwa narodowego prezydenta Baracka Obamy, był też sekretarzem stanu w gabinecie prezydenta Joe’go Bidena¹⁶.

¹¹ The Pisar Holocaust Studies Program for Educators at Yad Vashem’s International School for Holocaust Studies in Memory of Dr. Samuel Pisar, https://www.yadvashem.org/yv/pdf-dupal/en/education/pisar_holocaust_studies.pdf [dostęp: 4 IV 2025].

¹² Pozostałymi współzałożycielami powołanego w 1989 r. Yad Vashem France byli inni ocalaeni z Zagłady – Sylvain Caen, Charles Corrin, Joseph Zauberman i Paul Schaffer. *Le Comité français pour Yad Vashem*, <https://yadvashem-france.org/le-comite/> [dostęp: 3 IV 2025].

¹³ Fundacja powołana została w 2000 r. w związku z przyznaniem się do współodpowiedzialności rządu francuskiego za wsparcie w Zagładzie Żydów oraz grabież ich mienia podczas II wojny światowej. *La Fondation pour la Mémoire de la Shoah*, <https://www.fondation-shoah.org/la-fondation> [dostęp: 3 IV 2025].

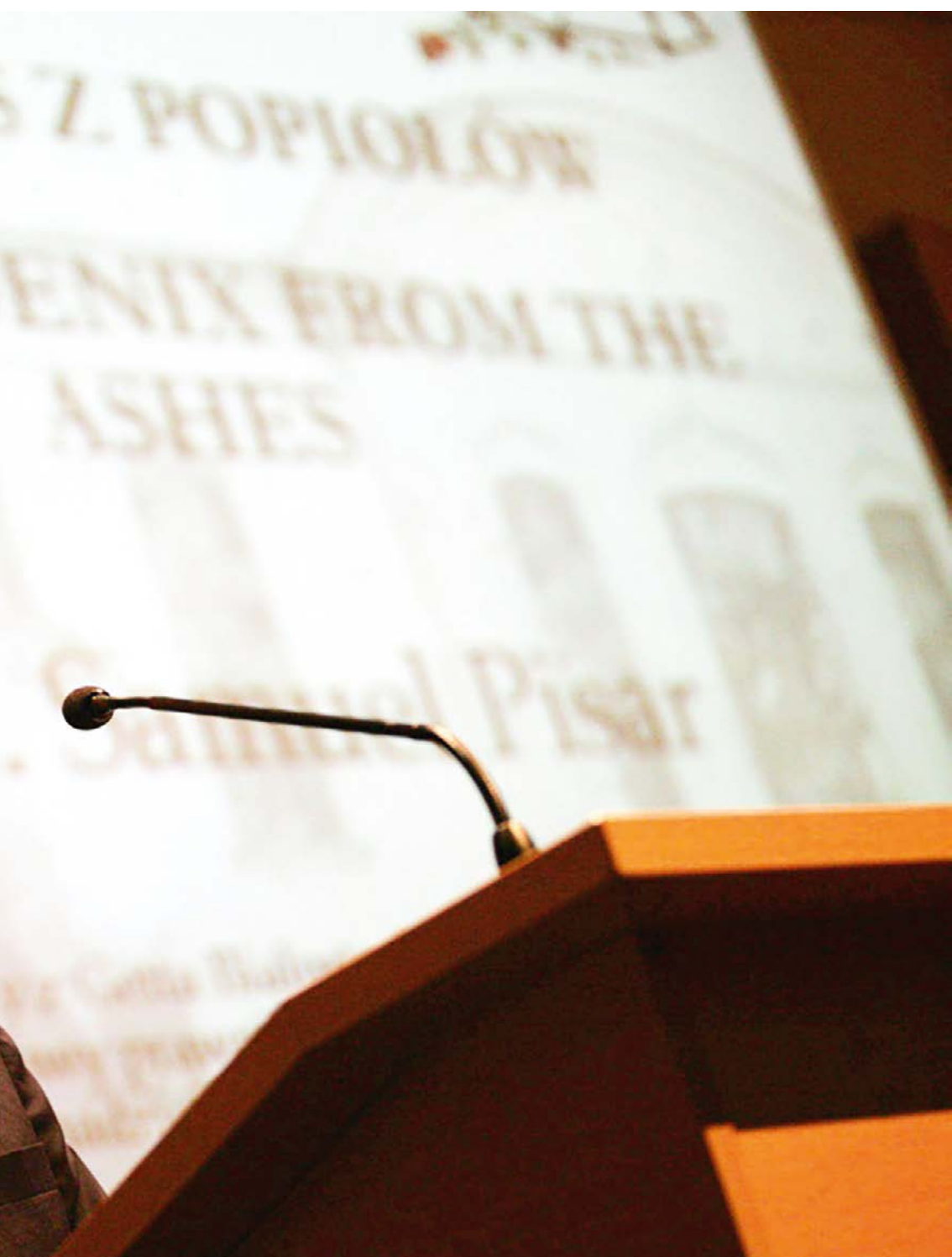
¹⁴ The Pisar Holocaust Studies Program for Educators at Yad Vashem’s International School for Holocaust Studies in Memory of Dr. Samuel Pisar, https://www.yadvashem.org/yv/pdf-dupal/en/education/pisar_holocaust_studies.pdf [dostęp: 4 IV 2025].

¹⁵ *Kaddish. Symphony No. 3 by Leonard Bernstein with a text, „A Dialogue with God” written and narrated by Holocaust survivor Dr. Damuel Pisar*, https://www.yadvashem.org/yv/pdf-dupal/en/education/kaddish_symphony.pdf [dostęp: 3 IV 2025].

¹⁶ *Le triomphe de la vie* [wywiad z Samuelem Pisarem przeprowadzony przez Stéphanie Bonvicini przeprowadzony i opublikowany 20 VI 2014 r. w Radiofrance], <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/samuel-pisar-5-5-5793045> [dostęp: 4 IV 2025].

Samuel Pisar na konferencji naukowej „Poszukiwanie pamięci i dialog – Białystok 65 lat później”, fot. Agnieszka Sadowska, Białystok 2009.

Działalność naukowa, doradcza i dyplomatyczna

Samuel Pisar, podobnie jak wiele innych osób z jego pokolenia, na pierwszym etapie kariery cechował się idealistycznym podejściem do funkcjonowania powoływanych po zakończeniu II wojny światowej instytucji międzynarodowych oraz ściśle z tym związanej wiary w budowę nowego porządku świata, opartego na uniwersalnym szacunku do praw człowieka. Takim forum, na którym tworzone były zasady powojennej koegzystencji państw, była powstała w 1945 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych, następczyni zlikwidowanej Ligi Narodów. Funkcjonowanie ONZ miał okazję poznać w czasie stażu odbytego w połowie lat 50. w głównej siedzibie tej organizacji mieszczącej się w Nowym Jorku. Koncepcje tam forsowane były dla młodego prawnika na tyle atrakcyjne, iż zdecydował się zrezygnować z kariery akademickiej i przyjąć propozycję pracy w paryskiej siedzibie UNESCO.

Stanowisko dyrektora generalnego pełnił wówczas Amerykanin Luther Evans, którego w grudniu 1958 r. zastąpił Włoch Vittorino Veronese. Samuel Pisar jako doradca działu prawnego w gabinecie dyrektora generalnego brał udział w spotkaniach poświęconych m.in. problematyce środków kierowanych na rozwój szkolnictwa, nauki i kultury w nowo zdekolonizowanych częściach świata. Pracownicy UNESCO znajdowali się w międzynarodowym otoczeniu. Jego kolegą z pracy był m.in. waszyngtoński prawnik Edward de Grazia czy irański dyplomata Fereydoun Hoveida. Ambitne pomysły i programy, które się wówczas pojawiały – w opinii Pisara – nie zawsze jednak wdrażane były z należytym zaangażowaniem przez biurokratyczny aparat UNESCO. Dysonans pomiędzy wyobrażeniem ideału a rzeczywistością pogłębił się wraz z jego powrotem z długiej delegacji z przystankami m.in. w Turcji, Iranie, Afganistanie i Japonii. Już pod koniec lat 50. zaczął dostrzegać korupcję i cyniczne zachowanie występujące wśród krajów członkowskich UNESCO, a z czasem jego krytyka funkcjonowania samego ONZ tylko się nasiliła. Miało to związek w dużym stopniu także z rezolucjami ONZ potępiającymi działania Izraela na Bliskim Wschodzie. Pisar przez całe swoje życie był orędownikiem spraw izraelskich¹⁷.

Jako prawnik Samuel Pisar specjalizował się w problematyce stosunków dotyczących Wschodu i Zachodu. Na Uniwersytecie Harvarda napisał rozprawę doktorską na temat prawnych aspektów handlu między krajami komunistycznymi i kapitalistycznymi. W swoich badaniach zwracał uwagę na specyficzne, zasadniczo różniące się od zachodnich tradycji podejście Związku Radzieckiego do prawa prywatnego. Analizował ponadto system rozstrzygania sporów o handel zagraniczny w krajach komunistycznych¹⁸. W szerszym ujęciu handel międzynarodowy był dla niego ściśle związany z kwestią wojny i pokoju. Wobec przybierającego na sile w czasie zimnej

¹⁷ S. Pisar, *op. cit.*, s. 181–182, 186, 188–189, 347–348.

¹⁸ W 1956 r. Samuel Pisar został wyróżniony Nagrodą Addisona Browna Harvarda, przyznawaną studentom za najlepszą pracę studencką. Częściowe wyniki z tych badań opublikowane zostały w formie dwóch artykułów: S. Pisar, *Soviet Conflict of Laws in International Commercial Transactions*, „*Harvard Law Review*” 1957, nr 70 (4), s. 593–656; S. Pisar, *The Communist System of Foreign-Trade Adjudication*, „*Harvard Law Review*” 1959, nr 72 (8), s. 1409–1481.

wojny wyścigu zbrojeń Pisar wyrażał przekonanie, iż w dalszej perspektywie międzynarodowej drogą odwrotu od atomowego zniszczenia świata może być jedynie współpraca wynikająca z wymiany dóbr handlowych. Rozumiał przez to taki punkt widzenia, w którym kapitalistyczny Zachód i komunistyczny Wschód, chcąc uniknąć wojny totalnej, zmuszone będą nauczyć się współistnieć. Zakładał ponadto realistycznie, iż dwa antagonistyczne systemy światowe nieszybko porzucą przy tym swoje założenia ideologiczne.

Jego przeświadczenie o łagodzącym wpływie współpracy gospodarczej i technologicznej wynikało z wiedzy o słabościach systemu komunistycznego. Zetknął się z nimi jeszcze w dzieciństwie, a bardziej obiektywnie niedomaganiom tym mógł się im przyjrzeć w trakcie badań naukowych prowadzonych na Harvardzie. W przeciwieństwie do swoich kolegów uważał, iż słabość gospodarcza systemu radzieckiego stanowiła główny powód dla którego Kreml prowadził politykę opartą o siłę militarną. Nie ukrywał również, iż niebagatelny wpływ na jego przekonania miały doświadczenia życiowe, o których pisał: „Ocalenie zawdzięczałem Armii Czerwonej w nie mniejszym stopniu niż armii amerykańskiej. Amerykanie mnie wyzwolili, ale gdyby nie rosyjska ofensywa, która przyspieszyła klęskę Niemiec, nie pożyłbym na tyle długo, żeby mnie wyzwolili Amerykanie”¹⁹.

Gdy Samuel Pisar rozpoczynał swoje badania w drugiej połowie lat 50., temat handlowej współpracy Wschodu i Zachodu wydawał się pozbawiony praktycznego zastosowania w pogłębiającym się zimnowojennym podziale świata. Z uwagi na napięty klimat polityczny panujący od zakończenia II wojny światowej było to zagadnienie niecieszące się nie tylko zainteresowaniem politycznym, ale nawet i naukowym. Również na Harvardzie, w uniwersyteckim Centrum Badań nad Rosją, jego koncepcje tworzyły pewien dysonans wobec konfrontacyjnej postawy tamtejszego środowiska naukowego w badaniach nad Związkiem Radzieckim i innymi krajami bloku komunistycznego.

Na początku lat 60. amerykański *establishment* stopniowo zaczął otwierać się na inne od tych dotychczas dominujących opcje w polityce zagranicznej. O ile w latach 1953–1961 prezydent Dwight David Eisenhower pozostawał zwolennikiem agresywnego kursu dyplomacji amerykańskiej wobec państw funkcjonujących w systemie komunistycznym, o tyle jego następca prezydent John F. Kennedy wykazywał się większą skłonnością do prowadzenia polityki dialogu ze Związkiem Radzieckim²⁰. Mało perspektywiczne, jak się wydawało, badania, które Samuel Pisar prowadził na Uniwersytecie Harvarda, nagle nabrały nowego politycznego znaczenia.

W pierwszej połowie 1960 r. Samuel Pisar zaproszony został do Kongresu. Jako ekspert miał przedstawić swoje koncepcje przed senacką Komisją Handlu Zagranicznego. Zaproponował wówczas kartę podstawowych zasad, która mogłaby stanowić bazę pod rozwój handlu pomiędzy Wschodem a Zachodem. Jego pomysły były na tyle interesujące, że przewodniczący komisji Warren Magnuson, senator z Partii

¹⁹ S. Pisar, *op. cit.*, s. 180.

²⁰ Zob.: L. Pastusiak, *Prezydenci Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, Warszawa 1999.

Demokratycznej, zaprosił go do zespołu jako stałego doradcę. Był to zarazem czas kampanii prezydenckiej Johna F. Kennedy'ego, w trakcie której Pisar dzielił się swoimi poglądami oraz analizami w kręgach politycznych Demokratów. Poszukiwali oni interesujących koncepcji i strategii możliwych do wykorzystania w oficjalnych stanowiskach i deklaracjach sztabu dotyczących kluczowych zagadnień polityki międzynarodowej²¹.

Tuż po zaprzysiężeniu Johna F. Kennedy'ego na prezydenta na początku 1961 r. Samuel Pisar został powołany do zespołu doradców do spraw zagranicznej polityki gospodarczej. Prezydencką grupą zadaniową, która miała kształtować politykę dyplomatyczną nowego gospodarza Białego Domu, kierował w tym czasie George Ball. Pisar w wieku 30 lat był tak blisko procesów podejmowania decyzji przed rząd amerykański jak nigdy dotąd. Po zakończeniu działań grupy pracującej pod auspicjami prezydenta został konsultantem Departamentu Stanu i doradcą w Kongresie²². Na zlecenie Podkomitetu ds. Zagranicznej Polityki Gospodarczej Kongresu pracował wówczas nad specjalnym raportem rządowym zatytułowanym: *A New Look at Trade Policy Toward the Communist Bloc. The Elements of a Common Strategy for the West* (*Nowe spojrzenie na politykę handlową z blokiem komunistycznym. Elementy wspólnej strategii dla Zachodu*)²³. Dokument ten w formie drukowanej ukazał się pod koniec 1961 r. i natychmiast stał się istotnym głosem w debacie na temat polityki handlowej Stanów Zjednoczonych wobec krajów komunistycznych.

Raport rządowy Samuela Pisara stanowił rozbudowaną analizę powojennej polityki handlowej państw demokratycznych wobec krajów komunistycznych takich jak Chiny czy Związek Radziecki i powiązane z nimi państwa satelickie. Autor krytycznie podchodził do obowiązującej podówczas amerykańskiej polityki całkowitego embarga handlowego. Uważał, że izolacja gospodarcza bloku wschodniego nie przynosi zakładanych rezultatów politycznych. Zamiast osłabiać reżimy komunistyczne, blokada handlowa skutkowała wzrostem ich samowystarczalności gospodarczej oraz integracją w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Stany Zjednoczone, odcinając się od potencjalnych kanałów wymiany, traciły przez to możliwość oddziaływania ideologicznego i kulturowego. Embargo traktowane było zatem przez Pisara nie jako strategia odstraszenia, lecz jako chybiony instrument, który nie przynosił zamierzonych efektów²⁴.

Zamiast prowadzenia jednolitej, konfrontacyjnej polityki wobec państw komunistycznych, podbudowanej obawami o bezpieczeństwo międzynarodowe, Samuel Pisar postulował bardziej elastyczne podejście. Proponował różnicowanie relacji handlowych w zależności od stopnia uzależnienia danego państwa od Związku Radzieckiego. W jego ocenie, należało wykorzystywać różnice pomiędzy państwami bloku wschodniego, by osłabiać jego spójność. Ważnym elementem tej strategii

²¹ S. Pisar, *op. cit.*, s. 201–203.

²² *Ibidem*, s. 203, 212–213.

²³ Zob.: *idem*, *A New Look at Trade Policy Toward the Communist Bloc. The Elements of a Common Strategy for the West*, Waszyngton 1961.

²⁴ *Ibidem*, s. 8–60.

było oferowanie zachęt ekonomicznych w zamian za konkretne reformy wewnętrzne. Dotyczyło to m.in. liberalizacji handlu, modernizacji gospodarki czy ograniczania represji politycznych. Pisar opowiadał się także za selektywnym stosowaniem sankcji. Zamiast szerokiego embarga postulował ograniczenia jedynie w eksporcie technologii wojskowych. W tym celu sugerował rewizję zasad działania COCOM (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls), czyli organizacji odpowiedzialnej za koordynację kontroli eksportu do państw komunistycznych²⁵. Jego propozycje wpisywały się w nurt szeroko pojętego liberalizmu ekonomicznego (handlowego). Zakłada on, że współzależność gospodarcza sprzyja budowaniu międzynarodowej współpracy, a tym samym stabilności politycznej²⁶. Pisar nie był jednak idealistą. Doskonale rozumiał ograniczenia wynikające z systemowej rywalizacji i ideologicznych napięć zimnej wojny. Mimo to wierzył, że kontrolowany handel może pełnić funkcję „broni pokoju”²⁷.

Dokument przygotowany przez Samuela Pisara był pierwszym tak kompleksowym wezwaniem do reformy amerykańskiej polityki eksportowej wobec państw bloku wschodniego. W okresie zimnej wojny handel z krajami komunistycznymi stanowił jedno z kluczowych narzędzi geostrategicznych Stanów Zjednoczonych. Z tego względu postulaty Pisara spotkały się początkowo z dużą niechęcią, zwłaszcza wśród amerykańskich protekcyjistów i politycznej prawicy. Podobnie wrogie podejście wobec jego koncepcji przejawiali radzieccy decydenci polityczni. Pisar przekonał się o tym podczas swojej pierwszej podróży do Związku Radzieckiego w listopadzie 1961 r. Jako doradca Wspólnego Komitetu Ekonomicznego Kongresu Stanów Zjednoczonych towarzyszył wówczas senatorowi Jacobowi Javitsowi, a celem ich wyprawy było zbadanie perspektyw handlowych między Wschodem a Zachodem²⁸.

Koncepcje Samuela Pisara dotyczące polityki międzynarodowej zdecydowanie wyprzedzały swoją epokę. Dopiero od końca lat 60. oraz w latach 70. stały się na tyle inspirującym wzorem dla prezydenta Richarda Nixona, iż niektóre z jego pomysłów zaczęto realizować w praktyce. Dobrym przykładem amerykańskiej polityki odprężenia (*détente*) tego czasu było otwarcie na Polskę, Rumunię i Jugosławię, a następnie także zawarcie porozumień handlowych ze Związkiem Radzieckim. W przygotowaniu tych ostatnich projektów Pisar pomagał ówczesnemu sekretarzowi handlu Peterowi Petersonowi. Jako międzynarodowy doradca prawny wprowadzał je następnie w życie poprzez negocjowanie umów gospodarczych pomiędzy amerykańskimi przedsiębiorcami a radzieckimi przedstawicielami władz państwowych²⁹.

²⁵ *Ibidem*, s. 61–84.

²⁶ J. Czaputowicz, *Teorie stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2022, s. 140–143, 148; E. Haliżak, *Liberalna teoria polityki zagranicznej i jej analityczne zastosowanie*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2016, nr 52 (2), s. 11–38; A. Urbanek, *Liberalna wizja bezpieczeństwa – próba systematyzacji koncepcji*, „Kultura Bezpieczeństwa Nauka Praktyka Refleksje” 2018, nr 31, s. 225–249.

²⁷ Nazwa została zaczerpnięta z tytułu jego książki: S. Pisar, *Les armes de la paix*, Paris 1970.

²⁸ S. Pisar, *Z krwi i nadziei...*, s. 45, 212–216, 221.

²⁹ A. Mania, *Détente i polityka Stanów Zjednoczonych wobec Europy Wschodniej styczeń 1969 – styczeń 1981*, Kraków 2003; S. Pisar, *Z krwi i nadziei...*, s. 226–227, 288.

Biały Dom, Waszyngton, USA, fot. Cezary Piwowarczyk 2008 r.

Samuel Pisar swoje koncepcje rozwijał przez następne lata, a jego książki były tłumaczone na wiele języków. W 1970 r. ukazało się pionierskie dzieło *Coexistence and Commerce: Guidelines for Transactions Between East and West* (*Współistnienie i handel: transakcje między Wschodem a Zachodem*), w którym udawał, iż zacieśnienie więzi ekonomicznych pomiędzy Wschodem a Zachodem może przyczynić się do przewyciężenia zimnej wojny, na czym będzie korzystać również wolność człowieka³⁰. W Kongresie Stanów Zjednoczonych senator Edward Kennedy wygłosił opinię, iż publikacja ta wytyczyła „oświeceniowy kurs dla przyszłości w polityce amerykańskiej i zachodniej”, Valéry Giscard d'Estaing nazwał ją „biblią handlu między Wschodem a Zachodem”, zaś Aleksander Sołżenicyn, najpoważniejszy krytyk Kremla, stwierdził, iż „wśród partyzantów zbliżenia handlowego ze Związkiem Radzieckim Pisar jest jednym z niewielu, którzy mają jasną wizję”³¹.

Samuel Pisar uczestniczył w regularnych spotkaniach amerykańsko-radzieckich znanych jako Konferencje w Dartmouth. Ich nazwa pochodziła od pierwszego zjazdu, który odbył się w 1960 r. na kampusie Dartmouth College w Hanoverze. Spotkania te nie miały charakteru oficjalnych negocjacji rządowych, ale były próbą stworzenia nieformalnego kanału komunikacji między przedstawicielami obu bloków. Choć same konferencje nie posiadały mocy decyzyjnej, odegrały istotną rolę w przygotowywaniu gruntu pod bardziej formalne negocjacje i porozumienia międzynarodowe. Odbywały się naprzemiennie w USA i w ZSRR. Latem 1971 r. jedna z konferencji miała miejsce w Kijowie. Odbywała się w atmosferze nasilonej kampanii antysyjonistycznej, trwającej od czasu wojny sześciodniowej w 1967 r. Samuel Pisar oraz towarzysząca mu amerykańska delegacja doświadczyli wówczas jawnego antysemityzmu ze strony radzieckich gospodarzy. Jesienią 1972 r. Pisar po raz pierwszy spotkał się z premier Izraela Goldą Meir, która otwarcie zachęcała go do zaangażowania się w walkę o prawa Żydów radzieckich³². Ich sytuacja pogorszyła się po wprowadzeniu w 1972 r. tzw. podatku emigracyjnego, który znacząco utrudnił wyjazdy do Izraela. W miarę upływu czasu m.in. i z tego powodu narastało rozczarowanie polityką odprężenia prowadzoną przez prezydenta Richarda Nixona oraz jego doradcę ds. bezpieczeństwa narodowego, a później sekretarza stanu – Henry'ego Kissingera.

³⁰ S. Pisar, *Coexistence and Commerce: Guidelines for Transactions Between East and West*, Londyn 1970. Francuskie wydanie tej książki ukazało się pod tytułem: S. Pisar, *Les armes... Dwa lata później ukazała się również inna jej wersja: S. Pisar, Dealing with Russia: Weapons of Peace*, New York 1972. Samuel Pisar opublikował szereg artykułów i rozdziałów w książkach, które koncentrują się na zagadnieniach związanych z prawem międzynarodowym, zob.: S. Pisar, *The United Nations Convention on Foreign Arbitral Awards*, „Southern California Law Review” 1959, nr 32 (3), s. 539–556; *idem*, *Legal Aspects of International Factoring – An American Concept Goes Abroad*, „The Business Lawyer” 1970, nr 25 (4), s. 1505–1516; *idem*, *Trade Law and Peace: A Model Code for East-West Transactions*, „Journal of International Law and Economics” 1975, nr 9 (1), s. 1–32; *idem*, *The Changing Economic and Legal Environment for East-West Investment*, „The International Lawyer” 1976, nr 10 (1), s. 3–14.

³¹ S. Pisar, *Z krwi i nadziei...*, s. 71, 226–227, 328.

³² *Ibidem*, s. 60–61, 236–249.

Amerykańskiej administracji zaczęto zarzucać bagatelizowanie kwestii przestrzegania podstawowych praw człowieka w krajach bloku wschodniego³³.

Samuel Pisar odegrał istotną, choć raczej niedocenianą rolę w procesie prowadzącym do uchwalenia tzw. poprawki Jacksona–Vanika. Poprawka ta przyjęta została przez Kongres w 1975 r. jako część ustawy o handlu z 1974 r. i zobowiązywała administrację Stanów Zjednoczonych do odmowy normalnej współpracy handlowej z krajami komunistycznymi, które odmawiały swoim obywatelom prawa do emigracji. Poprawka Jacksona–Vanika była wyrazem rosnącej presji na włączenie kwestii praw człowieka do polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych w czasach odprężenia. Jej znaczenie wykraczało poza samą politykę emigracyjną — ustanawiała bowiem precedens, zgodnie z którym prawa człowieka mogły stać się warunkiem relacji gospodarczych³⁴. Samuel Pisar z czasem odnosił się do uchwalenia poprawki Jacksona–Vanika z rosnącą ambiwalencją. Jako ocalały z Zagłady i uznany obrońca praw człowieka początkowo widział w niej realizację fundamentalnych zasad etyki w polityce międzynarodowej. Z biegiem lat jednak coraz wyraźniej dostrzegał jej ograniczenia. Krytykował ją za faktyczne odejście od idei odprężenia w amerykańsko-radzieckich relacjach handlowych, co samo w sobie sprzyjało rozszerzaniu idei demokratyzacji, oraz podkreślał, iż mimo szlachetnych intencji poprawka nie doprowadziła do rzeczywistej poprawy sytuacji Żydów w Związku Radzieckim³⁵.

W 1979 r., w odpowiedzi na coraz śmielsze wystąpienia negacjonistów Holokaustu w debacie publicznej, Samuel Pisar postanowił spisać świadectwo swoich tragicznych doświadczeń z czasów Zagłady. Zrozumiał wówczas, że jego osobiste doświadczenia mają wartość nie tylko jako świadectwo przeszłości, lecz także jako przestroga dla przyszłości, której nie da się budować na kłamstwie, zapomnieniu ani relatywizowaniu zbrodni. Z tego wewnętrznego impulsu powstało jego fundamentalne dzieło – *Z krwi i nadziei*³⁶. W kolejnych latach kontynuował pisanie o ludzkiej kondycji i społeczeństwie – już nie tylko jako ofiara, ale jako myśliciel. W 1983 r. ukazały się *La ressource humaine* (*Zasoby ludzkie*), zaś w 1989 r. *Le chantier de l'avenir* (*Plac budowy przyszłości*). W tym okresie jego życia pojawia się myśl, że tragedia XX w.

³³ Odnośnie antysemityzmu państwowego i społecznego w Związku Radzieckim oraz amerykańskiej polityki zagranicznej Henry'ego Kissingera zob.: T. Lebioda, *Oblicza sowieckiego antysemityzmu. Od zakończenia II wojny światowej do rozwiązania ZSRR*, „Wschodnioznawstwo” 2024, nr 18, 361–389; F. A. Lazin, *Jewish Influence in American Foreign Policy: American Jewry, Israel and the Issue of Soviet Jewry, 1968–1989*, „The Lawyer Quarterly” 2011, nr 3 (1), s. 157–169; N. Kochavi, *Insights Abandoned, Flexibility Lost: Kissinger, Soviet Jewish Emigration, and the Demise of Détente*, „Diplomatic History” 2005, nr 29 (3), s. 503–530.

³⁴ Odnośnie znaczenia poprawki Jacksona–Vanika, zob.: R. H. Brumley, *Jackson–Vanik: Hard Facts, Bad Law?*, „Boston University International Law Journal” 1990, nr 8 (2), s. 363–372; Ch. B. Jochnick, J. Zinner, *Linking Trade Policy to Free Emigration: The Jackson–Vanik Amendment*, „Harvard Human Rights Journal” 1991, nr 4 (1), s. 128–151.

³⁵ S. Pisar, *Z krwi i nadziei...*, s. 337–340.

³⁶ S. Pisar, *Le sang de l'espoir*, Paris 1979 (wersja angielska: S. Pisar, *Of Blood and Hope*, Boston 1979). Pierwsze tłumaczenie polskie: S. Pisar, *Z krwi i nadziei*, Białystok 1992.

może być przezwyciężona tylko przez budowę ponadnarodowych struktur politycznych, handlowych i prawnych³⁷.

Samuel Pisar jeszcze w czasie trwania studiów wykazywał duże zainteresowanie koncepcjami federalistycznymi, szczególnie Kartą Praw Stanów Zjednoczonych. Był wielkim zwolennikiem zacieśniania współpracy pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a Europą Zachodnią, zaś po podpisaniu Traktatów Rzymskich także zwolennikiem integracji europejskiej. Znał i podziwiał architekta wspólnot europejskich Jeana Monne'ta, a przyjaźnił się z Valéry Giscardem d'Estaing czy Jean-Jacques'em Servan-Schreiberem. Choć nie był formalnym uczestnikiem ruchu związanego z federalizmem europejskim, jego poglądy oraz działalność publiczna silnie korespondowały z głównymi założeniami tego nurtu, szczególnie z ideą, że tylko instytucjonalizowana współzależność między państwami może zapobiec powrotowi do nacjonalizmów i konfliktów zbrojnych. Pisar, jako ocalały z Zagłady, doskonale rozumiał, do czego prowadzi rozpad wspólnoty i triumf ideologii nacjonalistycznych. Był orędownikiem współpracy międzynarodowej i wierzył, że trwałe pokój i rozwój Europy mogą być zagwarantowane tylko poprzez pogłębienie integracji politycznej i gospodarczej. Podobne podejście legło u podstaw europejskiej integracji gospodarczej: od Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali po wspólny rynek. Pisar często mówił o Europie jako o projekcie moralnym – kontynencie, który popełnił największe zbrodnie, ale który może zbudować nową jakość opartą na wspólnocie wartości³⁸.

Samuel Pisar – jako doradca polityczny oraz intelektualista działający na styku prawa, gospodarki i dyplomacji – wywarł istotny wpływ na sposób myślenia zachodnich elit o możliwych formach ograniczania konfliktu bez konieczności uciekania się do militaryzacji polityki zagranicznej. Był jednym z pierwszych, którzy wzywali do szerszych kontaktów gospodarczych, kulturalnych i międzyludzkich jako „broń pokoju” w celu pojednania tzw. dziedzicznych wrogów historii. Był pierwszym architektem relacji między Wschodem a Zachodem, gdy świat pogrążony był jeszcze w zimnej wojnie, a Europę dzieliła żelazna kurtyna. Pomógł ukształtować politykę silniejszego partnerstwa euroamerykańskiego i rozszerzyć stosunki handlowe z państwami bloku komunistycznego. Przez całą swoją karierę prawniczą i dyplomatyczną Samuel Pisar nieustannie zabiegał o pokój na świecie i działał na rzecz wzajemnego zrozumienia i wolności.

Słowa kluczowe: Samuel Pisar, Białystok, stosunki międzynarodowe, dyplomacja, liberalizm, zimna wojna

³⁷ S. Pisar, *La ressource humaine*, Paris 1983; E. Valère, *Le chantier de l'avenir: entretiens avec Samuel Pisar*, Lausanne–Paris 1989.

³⁸ S. Pisar, *Z krwi i nadziei...*, s. 171, 218, 269–275.

Summary

The Impact of Samuel Pisar's Life Experiences on His Vision of Diplomacy and Thinking on International Relations during the Cold War

This article presents Samuel Pisar (1929–2015) – a lawyer, diplomat, and political adviser– whose biography exemplifies the enduring connection between personal experiences of the Holocaust and reflection on contemporary international relations. Born into a Jewish family in Białystok, Pisar survived the German occupation and the ordeal of concentration camps, which shaped his later worldview and reinforced his conviction of the necessity to build a world based on human rights, cooperation, and dialogue. After the war, he pursued legal education in Melbourne and at Harvard University, subsequently beginning a career at the UN and UNESCO, and later serving as an adviser to President John F. Kennedy. His scholarly works and reports to the U.S. Congress, particularly *A New Look at Trade Policy Toward the Communist Bloc* (1961), provided an intellectual foundation for détente policies and economic cooperation between East and West. Pisar regarded international trade as a “weapon of peace,” capable of mitigating ideological tensions during the Cold War. He was a thinker with liberal and federalist views, emphasizing the importance of supranational institutions, European integration, and economic interdependence as guarantees of lasting peace. His academic, diplomatic, and advisory activities reflected a personal mission to prevent the recurrence of totalitarian tragedies. Samuel Pisar remains a symbol of the combination of the moral authority of a Holocaust survivor with a practical vision of diplomacy grounded in dialogue, law, and international cooperation.

Keywords: Samuel Pisar, Białystok, international relations, diplomacy, liberalism, Cold War

Bibliografia:

Materiały źródłowe:

IPN Bi 033/38, k. 72, 188: Wykaz więźniów Gestapo osadzonych w Białymstoku, stan na 15 lutego 1943 r. (Liste Gestapogefangenen am 15.02.1943);

IPN Bi 1/1836: Wspomnienia Heleny Bachner *Moje przeżycia w czasie okupacji hitlerowskiej*.

Pisma Samuela Pisara:

S. Pisar, *A New Look at Trade Policy Toward the Communist Bloc. The Elements of a Common Strategy for the West*, Waszyngton 1961;

S. Pisar, *Coexistence and Commerce: Guidelines for Transactions Between East and West*, Londyn 1970;

S. Pisar, *Dealing with Russia: Weapons of Peace*, New York 1972;

S. Pisar, *La ressource humaine*, Paris 1983;

S. Pisar, *Legal Aspects of International Factoring – An American Concept Goes Abroad*, „*The Business Lawyer*” 1970, nr 25 (4), s. 1505–1516;

S. Pisar, *Les armes de la paix*, Paris 1970;

S. Pisar, *Soviet Conflict of Laws in International Commercial Transactions*, „*Harvard Law Review*” 1957, nr 70 (4), s. 593–656;

S. Pisar, *The Communist System of Foreign-Trade Adjudication*, „*Harvard Law Review*” 1959, nr 72 (8), s. 1409–1481;

S. Pisar, *The Changing Economic and Legal Environment for East-West Investment*, „*The International Lawyer*” 1976, nr 10 (1), s. 3–14;

S. Pisar, *Trade Law and Peace: A Model Code for East-West Transactions*, „*Journal of International Law and Economics*” 1975, nr 9 (1), s. 1–32;

S. Pisar, *The United Nations Convention on Foreign Arbitral Awards*, „*Southern California Law Review*” 1959, nr 32 (3), s. 539–556;

S. Pisar, *Z krwi i nadziei*, Białystok 2023.

Wywiady z Samuelem Pisarem:

La renaissance d'un phoenix [wywiad z Samuelem Pisarem przeprowadzony przez Stéphanie Bonvicini i opublikowany 17 VI 2014 r. w Radiofrance], <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/samuel-pisar-2-5-8953590> [dostęp: 4 IV 2025];

Des horizons grands ouverts [wywiad z Samuelem Pisarem przeprowadzony przez Stéphanie Bonvicini i opublikowany 18 VI 2014 r. w Radiofrance], <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/samuel-pisar-3-5-6112951> [dostęp: 4 IV 2025];

Les grandes rencontres [wywiad z Samuelem Pisarem przeprowadzony przez Stéphanie Bonvicini i opublikowany 19 VI 2014 r. w Radiofrance], <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/samuel-pisar-4-5-1410946> [dostęp: 4 IV 2025];

Le triomphe de la vie [wywiad z Samuelem Pisarem przeprowadzony przez Stéphanie Bonvicini przeprowadzony i opublikowany 20 VI 2014 r. w Radiofrance], <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/samuel-pisar-5-5-5793045> [dostęp: 4 IV 2025];

E. Valère, *Le chantier de l'avenir: entretiens avec Samuel Pisar*, Lausanne–Paris 1989.

Literatura przedmiotu:

R. H. Brumley, *Jackson–Vanik: Hard Facts, Bad Law?*, „Boston University International Law Journal” 1990, nr 8 (2), s. 363–372;

J. Czaputowicz, *Teorie stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2022;

E. Halizak, *Liberalna teoria polityki zagranicznej i jej analityczne zastosowanie*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” nr 2016, 52 (2), s. 11–38;

Ch. B. Jochnick, J. Zinner, *Linking Trade Policy to Free Emigration: The Jackson–Vanik Amendment*, „Harvard Human Rights Journal” 1991, nr 4 (1), s. 128–151;

N. Kochavi, *Insights Abandoned, Flexibility Lost: Kissinger, Soviet Jewish Emigration, and the Demise of Détente*, „Diplomatic History” 2005, nr 29 (3), s. 503–530;

F. A. Lazin, *Jewish Influence in American Foreign Policy: American Jewry, Israel and the Issue of Soviet Jewry, 1968–1989*, „The Lawyer Quarterly” 2011, nr 3 (1), s. 157–169;

T. Lebioda, *Oblicza sowieckiego antysemityzmu. Od zakończenia II wojny światowej do rozwiązania ZSRR*, „Wschodnioznawstwo” 2024, nr 18, 361–389;

A. Mania, *Détente i polityka Stanów Zjednoczonych wobec Europy Wschodniej styczeń 1969 – styczeń 1981*, Kraków 2003;

L. Pastusiak, *Prezydenci Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, Warszawa 1999;

A. Urbanek, *Liberalna wizja bezpieczeństwa – próba systematyzacji koncepcji*, „Kultura Bezpieczeństwa Nauka Praktyka Refleksje” 2018, nr 31, s. 225–249.